

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА МАСОВОТО И ТРАЙНО ЗАСЕЛВАНЕ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ДНЕСНА ЮЖНА БЪЛГАРИЯ С БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Борис Борисов

Доктор по археология, професор, ВТУ, „Св. св. Кирил и Методий“,
5000, Велико Търново, ул. Теодосий Търновски“ № 2, понастоящем пенсионер
e-mail: profbdborisov@mail.com; ORCID 0009-0006-3888-021X

От анализа на историческите и най-вече на достоверните археологически данни се налага изводът, че трайното заселване на българско население и усвояването на територията на днешна Южна България от българската държава започнало едва след сключването на „Дълбокия мир“ между България и Византийската империя през 864 г. Дотогава днешните южнобългарски земи си оставали буферна зона между двете почти непрекъснато воюващи съседни страни, което правело територията неудобна за обитаване. Ето защо в историческите извори тази територия е спомената като „пуста земя“. След отстъпването ѝ на българската държава, настъпило омиротворяване на района, което създадо благоприятни условия за заселване. Поради това след средата на IX в. последвало бързо „обългаряване“ на цялата територия на дн. Южна България и дало силен тласък на развитието на селищната мрежа. По това време България се разпростряла на юг от Сидера до Дебелт. По-късно при наследника на княз Борис I (852–889) – цар Симеон (893–927), българската държава увеличила още територията си на юг. Сега границата започвала от Мидия (дн. Къйкъкой, Турция) минавала на север от Одрин и покрай Дервентските възвишения стигала до Милеона и пресичала Северните Родопи, после се спускала през р. Места, минавала над Солун и пресичала р. Вардар, за да достигне до Адриатическо море.

Издигнало се като първа сила на Балканския полуостров през X в. Българското царство едва ли е усвоило и заселило с българско население тази огромна територия. Със сигурност обаче земите на днешна Южна България са били побългарени по това време и останали в пределите на царството до 967 г.

Ключови думи: славяни, прабългари, Южна България, масово и трайно заселване, българско население, Ранно средновековие

ARCHAEOLOGICAL DATA ON THE MASS AND PERMANENT SETTLEMENT OF THE TERRITORY OF TODAY'S SOUTH BULGARIA WITH A BULGARIAN POPULATION IN THE EARLY MIDDLE AGES

Boris Borisov

PHD, Professor, VTU, “St. St. Cyril and Methodius”, 5000, Veliko Tŕrnovo,
str. “Teodosiy Tŕrnovski” No. 2 – currently retired
e-mail: profbdborisov@mail.com; ORCID 0009-0006-3888-021X

The analysis of the historical and, mostly, reliable archaeological data we can draw the conclusion that the long-term settlement of the Bulgarian population and the settlement of the territory of modern Southern Bulgaria by the Bulgarian state began only after the conclusion of the “Deep Peace” between Bulgaria and Byzantine empire in 864. Before that today’s southern Bulgarian lands remained a buffer zone between permanently belligerent neighbouring countries, which made the territory uncomfortable for settlement. That is why historical sources describe it as “waste land”. After it had been given to the Bulgarian state, the region became peaceful and favourable settlement conditions were created. Thus in the second half of the 9th century rapid “Bulgarianization” of the whole territory of modern Southern Bulgaria followed giving a strong impetus to the development of settlements. At that time Bulgaria reached to the south from Sidera to Debelt. Later on, under the rule of Tsar Simeon (893–927) – Knyaz Boris’s heir – the Bulgarian state expanded its territory to the south. The boundary began from Midiya, passed through Adrianopol to the north, past the Derventski Heights up to Mileona, crossed the Northern Rhodopes and then went down across the Mesta River, above Thessaloniki and across the Vardar reaching up to the Adriatic Sea.

It is unlikely that being the greatest power on the Balkan Peninsula in the 10th century the Bulgarian Tsardom managed to obtain and settle with Bulgarian population those vast territories. It is most certain, though, that the lands of modern Southern Bulgaria were Bulgarian and remained within the boundaries of the Tsardom up to 967.

Keywords: Slavs, proto-Bulgarians, South Bulgaria, mass and permanent settlement, Bulgarian population, Early Middle Ages

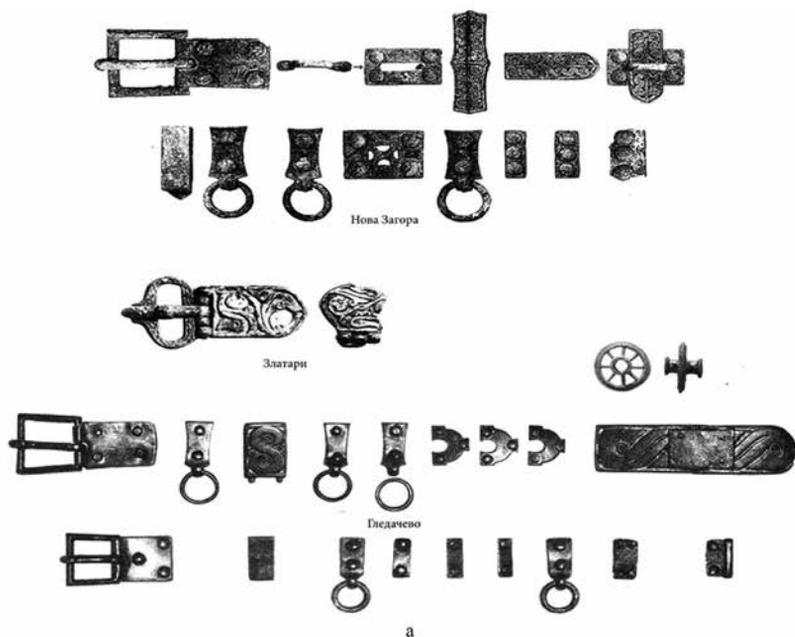
През 2016 г., на Деветите Дриновски четения изнесох доклад под заглавие „Славяне VI–VII вв. на територии нынешней Южной Болгарии. Миф или реальность?“. В него изведох три основни критерия, които приемам като неоспоримо доказателство за трайно славянско заселване. На първо място – наличие на здрав културен пласт с раннославянски материали. Второ – наличие на жилищни и стопански помещения като свидетелство за трайно обитаване. Трето – наличие на некрополи, защото е много добре известно, че няма постоянно обитавано селище без некропол. Според нас само съчетанието на тези три критерия дава сигурни доказателства за заселването на дадена територия. Въз основа на анализа на всички намерени дотогава раннославянски материали от територията на дн. Южна България, стигнах до извода, че през VI–VII в. не може и дума за става за масово и трайно заселване на изследваната територия (Борисов 2016, 142–154).

Няколко години по-късно – през 2021 г. на международната конференция в Нови Сад, на която бе направен безуспешен опит за възстановяване на конгресите по славянска археология, отново се върнах на темата с доклад „Славяне на територии нынешней Южной Болгарии VI–VII вв. Вторжения или поселения?“. В него бяха анализирани всички стари и новооткрити местонаходища на раннославянски материали (основно керамика) и отново стигнах до същия извод, че намерените материали свидетелстват за славянските нашествия от края на VI и първата четвърт на VII в., но не и за масово и трайно заселване на територията на юг от Балкана.

През втората половина на VII в. на Балканите се установяват и прабългарите на Аспарух. През 680–681 г. след победата над византийската армия начело с Константин IV Погонат (668–685) е сложено началото на Българското ханство на Дунав. В границите на ханството влизали земите на цяла днешна Северна България, заедно с Добруджа. Тракия обаче все още оставала извън пределите на ханството. Но веднага след установяването на Аспарух в Онгъла започнали и прабългарските нападения в Тракия (Рашев, 2001, 53–62).

В началото на VIII в., през 705 г. последвало и първото териториално разширение на Българското ханство на юг от Балкана, когато възстановеният византийски император Юстиниан II Ринотмет (685–695; 705–711) отстъпил областта Загора.

С първото териториално разширение на Българското ханство някои автори свързват и няколко единични гроба, които са типични за номадско население и са открити в разрушени при строителни работи надгробни могили – в околностите на с. Златари, Нова Загора и Гледачево (обр. 1а) (Тотев, 2012; Тотев, Пелевина 2011, 32–53).

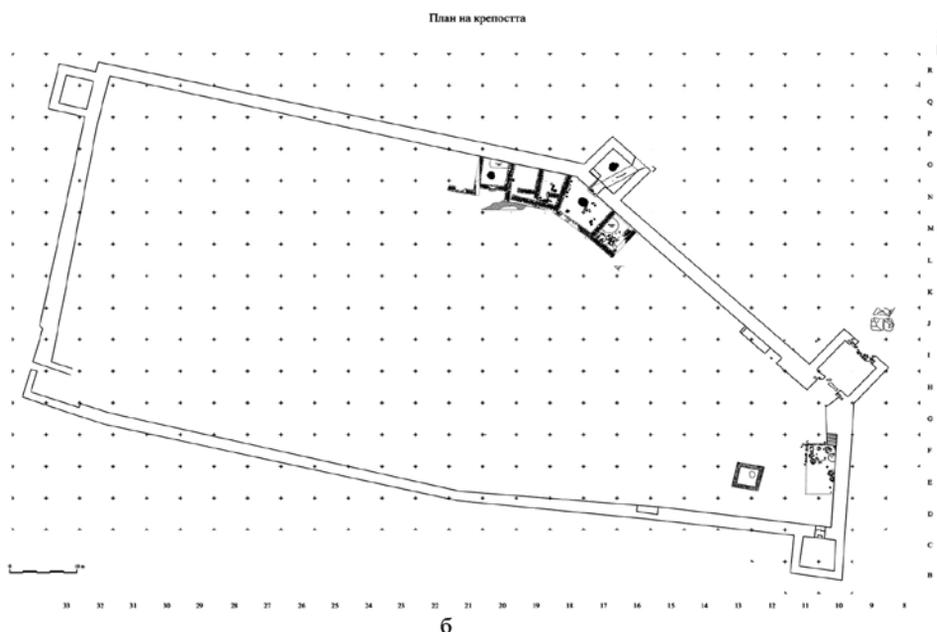
Обр. 1а. Коланни гарнитури от района на Новозагорско (по Борисов 2012)

В общи линии това мнение изглежда на пръв поглед логично, но се нуждае от още редица сигурни доказателства. Не е случаен и фактът, че в последно време то бе подложено, и то с пълно основание, на изключително сериозна критика, като бяха изказани сериозни съмнения относно прабългарската принадлежност на погребаните във въпросните единични гробове (Станев 2012, 78–85; Борисов 2012, 50–65).

В най-общи линии със споменатите единични гробове се изчерпват данните за прабългарите на територията на дн. Южна България през този наистина ранен период от историята на Българското ханство.

Следващият етап в развитието на селищната мрежа е свързан с териториалното разширение на Българското ханство на юг от Балкана в началото на IX в. при управлението на кан Крум (802–814).

Изворите свидетелстват, че при завоевателните си походи Крум преселвал непрекъснато византийско население на север от Дунав с цел да разреши византийското присъствие в Тракия. Така след превземането на Дебелт през 812 г. канът изселил населението на града, заедно с епископ Георги, в отвъддунавските предели на страната (Златарски 1970, 338). По-късно, след превземането на Одрин, били изселени други 10 000 души (ИБ, 1981, 140). На депортацията на византийско население в българските земи сериозно внимание обърна и Р. Рашев. Той обособи три големи групи в преселването на византийци (Рашев 2004, 151–162). Наред с изселването на византийско население на север от Дунав, на негово място Крум вероятно е заселвал българско население. При всеки голям поход в Тракия било заселвано българско население в новозавладените земи (Гагова 1987, 598). За това свидетелстват редица археологически данни. Красноречиво доказателство за преселването на българско население в превзетите византийски земи са резултатите от разкопките на византийската крепост „Кастра Рубра“ край с. Изворово, Харманлийско (обр. 16), където са открити затворени комплекси с материали, с най-малко две, а може би и с три различни традиции – византийска, старобългарска и номадска. Археологическата среда

Обр. 16. План на крепостта „Кастра Рубра“ (по Борисов 2009)

и намерените материали съвсем ясно показват, че комплексите датират от първата половина на IX в. Археологическите данни свидетелстват категорично, че те са били изградени, след като укреплението е било разрушено по време на походите на кан Крум през лятото и есента на 813 г. След тази дата крепостта престанала да съществува и непосредствено след това от вътрешната страна на крепостната стена са били изградени въпросните жилища, които затварят южната крепостна стълба и входа на североизточната ъглова кула, т.е. след изграждането им крепостта е престанала да съществува (Borisov 2019–2020, 5–17). Строителната техника и намерените в жилищата археологически материали (обр. 2–3), свидетелстват за смесването на местно (византийско) с новозаселено (българско) население (Борисов 2009, 228).

Няма съмнение, че българско население е било заселвано в още много други крепости и селища. Докога обаче тези земи с новозаселено население са останали във владение на Българското ханство, не е ясно. Във всеки случай след оттеглянето на Крум селището върху разрушената крепост край с. Изворово останало във византийско владение. За това свидетелстват и намерените 8 оловни печата, които принадлежат на неизвестни византийски спатарии, стратегии и ек просопо на темите Македония и Месопотамия, на Синесий – спатарий и турмарх на Тракия, на Фотий – стратег на неизвестна тема, а два са силно повредени и неопределени. Всички печати датират около средата и втората половина на IX в. и без съмнение принадлежат на представители на византийската провинциална администрация (Йорданов 2010, 707, обр. 2; Кънев 2016, 848–849, обр. 1). Всичко това свидетелства, че новозавладените земи все още не са били трайно присъединени към Българското ханство, а след смъртта на Крум са останали във византийско владение.

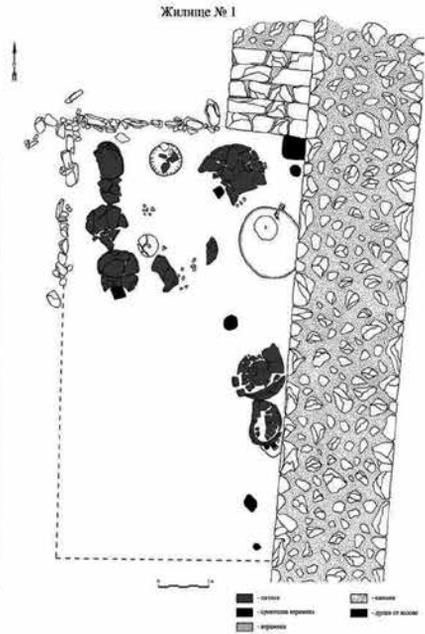
При всички случаи обаче в днешните южнобългарски земи останали да живеят българи, които се смесили с местното население. Следователно завоевателните походи на българския кан Крум сложили началото на „побългаряване“ на земите южно от Стара планина и били само първата крачка към трайното усвояване на тези територии.

И това не закъсняло. Още в началото на управлението на кан Омуртаг (814–831), след неуспешната война с Византия през есента на 816 г. и загубата на Месемврия, бил сключен 30-годишен мирен договор. Клаузите на този договор са отразени в известния Сюлейманкьойски надпис, който съдържа 11 глави, първата от които се отнася до границата между Византия и България. Тя започвала от крепостта Дебелт, минавала покрай Потамокастел, вървяла между двата Авролева и многото мостове и между Балзена и Агатоники, минавала покрай Левке, Констанция и покрай Макриливада и Хеброс и достигала до Хемус (Коледаров 1978, 34; Бешевлиев 1992, 164–166; Момчилов 2007, 205).

През втората половина на IX в., когато през 864 г. бил сключен т.нар. „Дълбок мир“ между България и Византийската империя, започва следващият трети етап в развитието на селищната мрежа в днешните южнобългарски земи. Според договора Византия отстъпила на България „пустата“, т.е. „безлюдната земя“

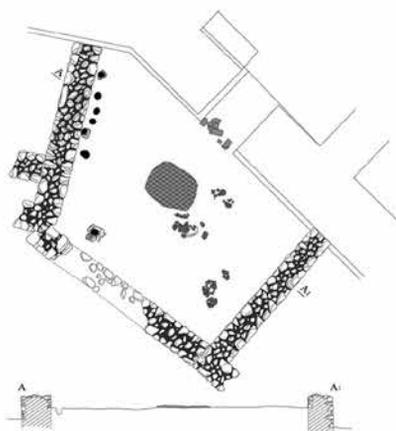

а

б

Обр. 2. Кастра Рубра – ранносредновековно жилище № 1
а. Снимка и план; **б.** Керамика от жилището

а

б

Обр. 3. Кастра Рубра – ранносредновековно жилище № 5
 а. Снимка и план; б. Керамика от жилището

от Сидера до Дебелт. Извън пределите на ханството останали черноморските крепости Месемврия (дн. Несебър) и Анхиало (дн. Поморие) (ИБ 1981, 214). С налагането на християнството и сключването на мира между ханството и Византия настъпило истинско умиротворение в Северна Тракия, която дотогава играла ролята на буферна зона и била в продължение на близо два века главният театър на военните действия между двете съседни страни. Това довело до силно ускоряване на процеса на усвояване на тези територии от България, което намира пълно потвърждение и в данните от археологическите проучвания. Точно тогава се появяват и първите жилищни комплекси в старите градски центрове – Филипопол (дн. Пловдив), Хисар, Берое (дн. Стара Загора), Перник, Пауталия (дн. Кюстендил), Констанция (край Симеоновград), „Хисарлъка“ в Сливен, Маркели (край Карнобат) и др. Успоредно с тях възникват и огромен брой ранносредновековни селища, в които се намират старобългарски материали.

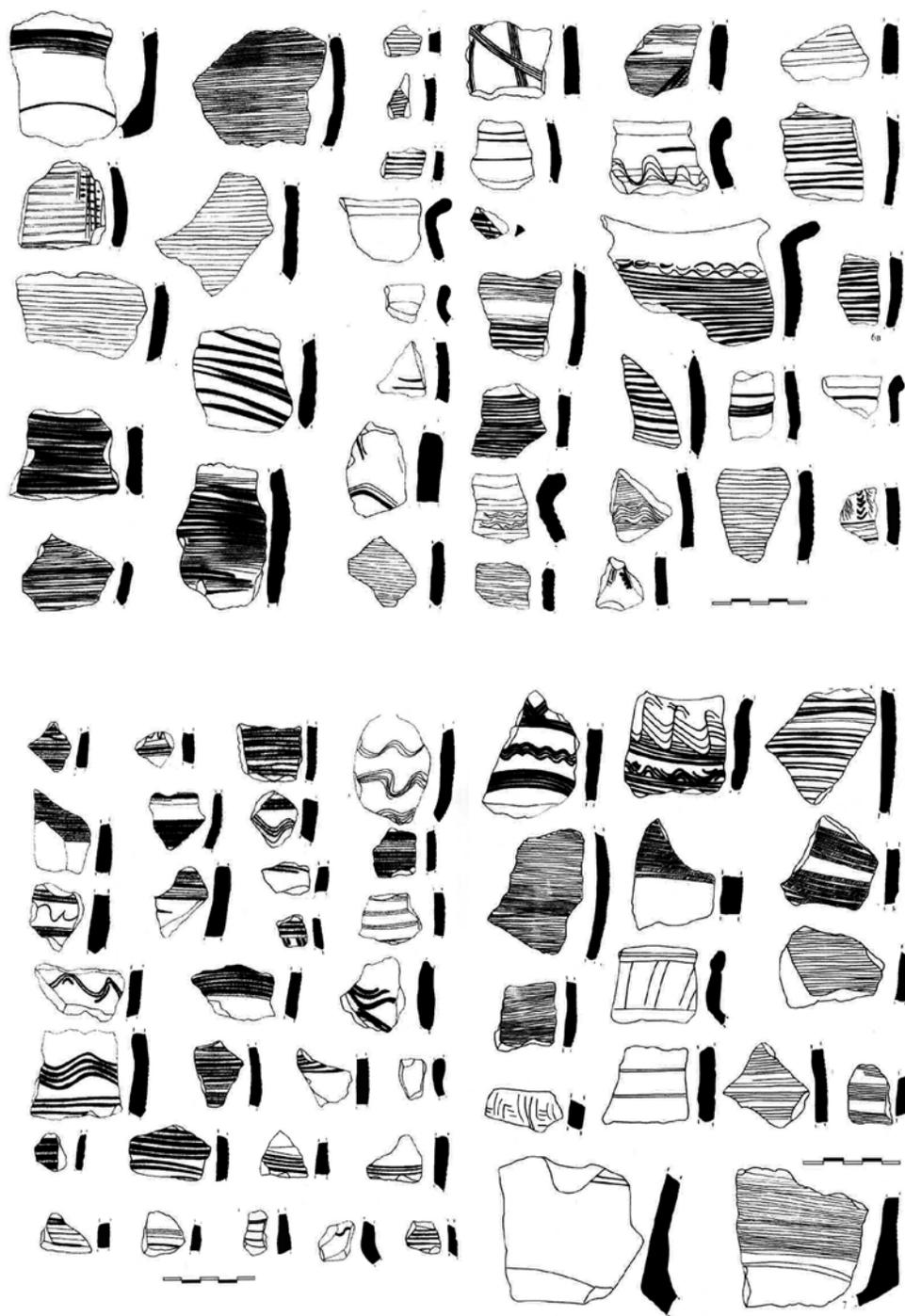
Граничната крепост Дебелт е превзета от кан Крум през 812 г. (Theophanes Confessor. 284; Рашев 2008:152). Веднага след това в крепостта се появяват и най-ранните старобългарски материали.

В Маркели край Карнобат – може би една от най-рано присъединените към Българското ханство крепости, още при Крум в началото на IX в. (811 г.) бил изграден внушителен земен лагер с площ около 700 дка. Той е едно от най-големите землени укрепления на Балканите (Момчилов 2007, 208–209). Може би точно там се е намирал Крумовият саракт – центърът на прабългарската войска (Аладжов 1999, 131–140). При проведените досега археологически проучвания в крепостта са открити жилища с материали и главно керамика от IX–X в. Според Д. Момчилов обаче тези комплекси не са по-ранни от средата и втората половина на IX в. (обр. 4) (Момчилов 2007, 17–22).

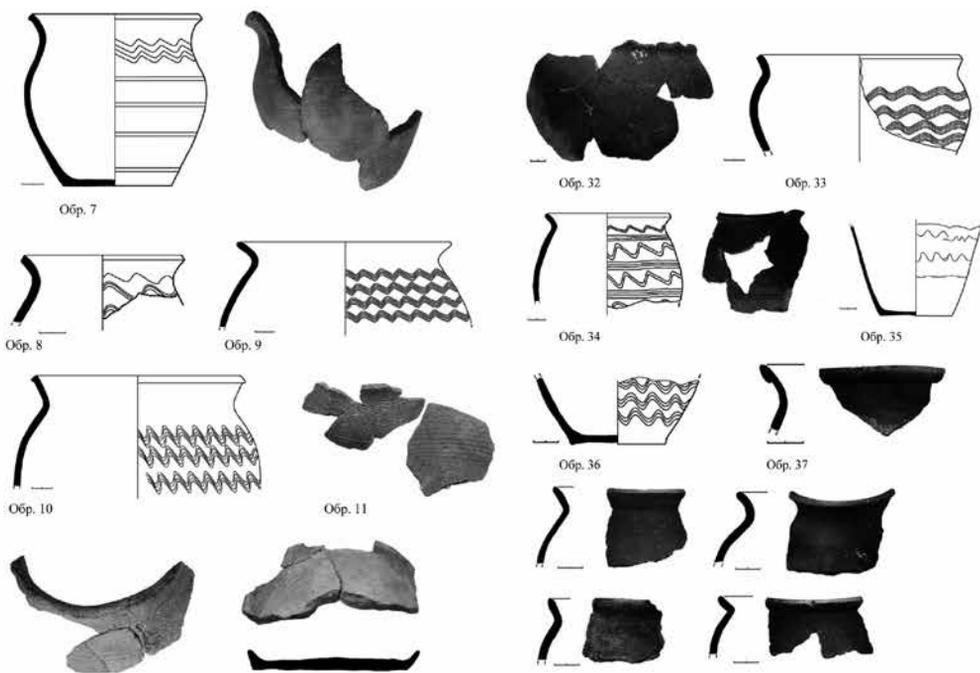
Старобългарското селище на „Хисарлъка“ в Сливен възниква най-рано през първата половина на IX в., но според проучвателите достига своя разцвет през втората половина на века. Тук жилищата на новото българско население не са съобразени с ранновизантийското строителство, а са дълбоко вкопани сред руините на по-ранните сгради. Намерено е огромно количество керамика, аналогична на тази от столиците Плиска и Велики Преслав (Радева 1986, 67–78).

В крепостта край днешния гр. Средец е открит културен пласт с материали и керамика от втората половина на IX в. Доказателство, че крепостта е била в българско владение по това време, са и намерените три моливдовула на княз Борис (852–889) (Балболова-Иванова 2000, 252–253).

Във Филипопол е установен културен пласт със старобългарска керамика от IX–X в. (Джамбов 1980, 316–319). За съжаление, при проучванията през последните години е установено, че той е силно нарушен от по-късни вкопавания, поради което археологическите материали са доста оскъдни (обр. 5). Прецизните наблюдения на И. Топалилов и К. Станев обаче показват, че ранносредновековното селище е възникнало не по-рано от 836 г., когато Филипопол е превзет от Българското ханство през управлението на кан Маламир (831–836) (Топалилов, Станев 2012, 11–37, обр. 1–42).

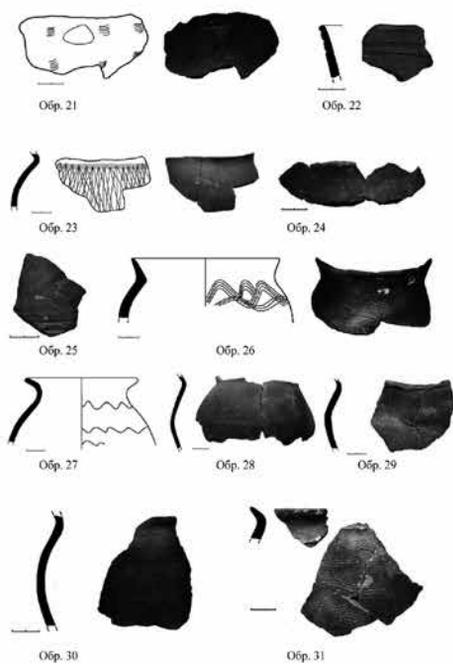

Обр. 4. Ранносредновековна керамика от крепостта „Маркели“
(по Момчилов 2007)

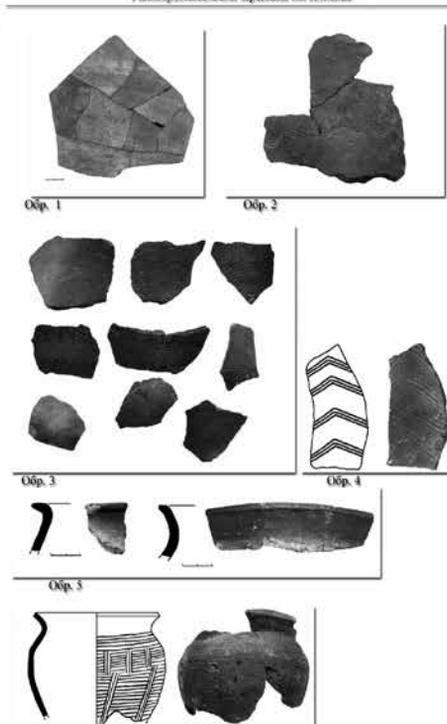

34

Нико Топалилов, Калел Станев

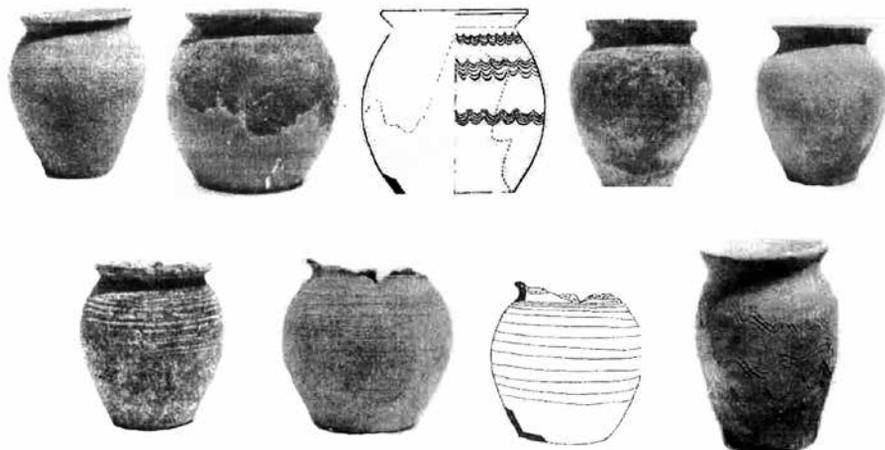

Ранносредновековна керамика от Пловдив

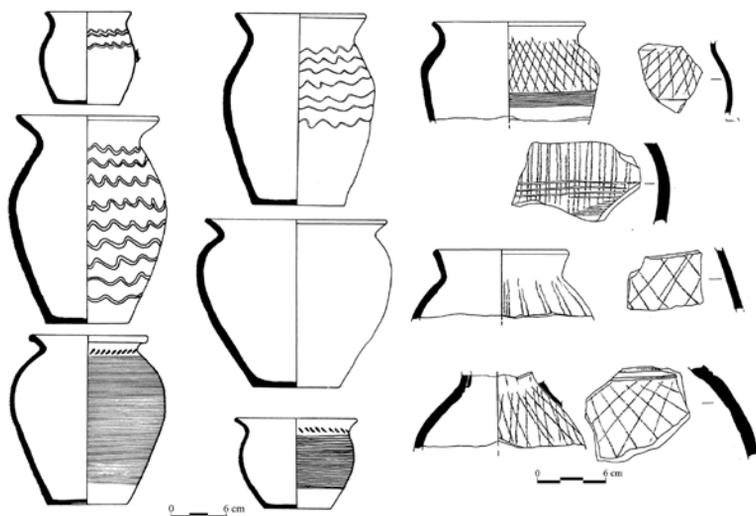
Обр. 5. Ранносредновековна керамика от Пловдив
(по Топалилов, Станев 2012)

През IX в. в крепостта „Хисар“ се появяват жилища със стени от камъни и кал, без фундамент, върху развалините на ранновизантийските сгради (Запрянов 1967, 40–45). Намерените глинени съдове (обр. 6) са типични за старобългарската керамика (Джамбов 2002, 49, обр. 19 а–б, е, о–р, рис. 3 а, 22 б).

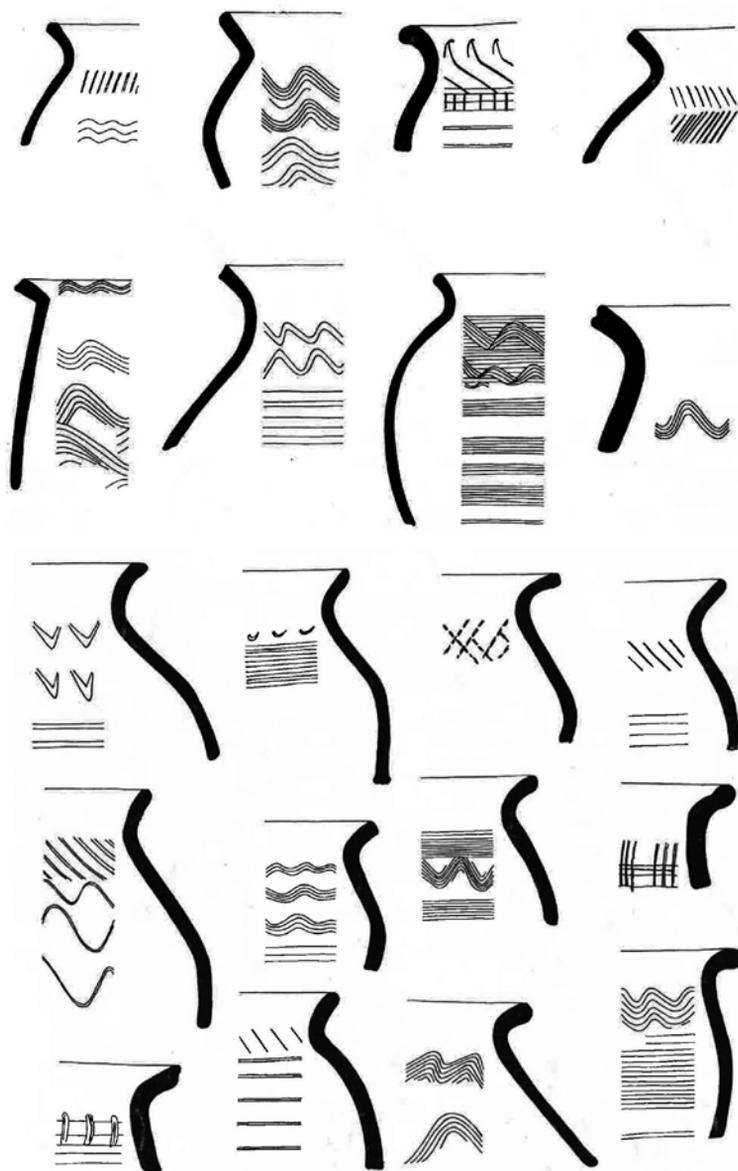
Обр. 6. Ранносредновековна керамика от Хисар (по Джамбов 2002)

Средновековната Констанция (край дн. Симеоновград) е присъединена към Българското ханство не по-рано от IX в. След 812 г., вероятно още през първата половина на IX в., крепостните стени са били възстановени. В културния пласт най-многобройна е керамиката, която е работена на ръчно колело. И тук е намерена прабългарска керамика от сива, добре пречистена глина с украса от излъскани ивици (обр. 7) (Аладжов 1995, 185–190).

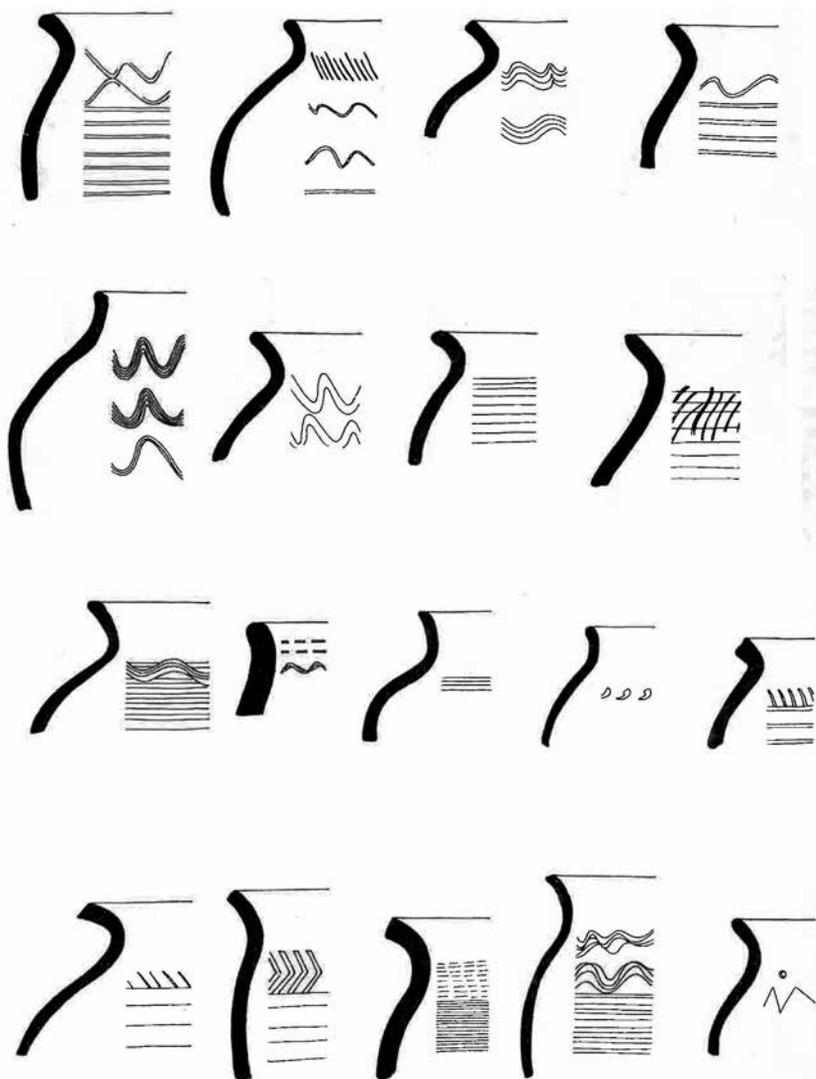

Обр. 7. Ранносредновековна керамика от Констанция (по Аладжов 1995)

В средновековния Перник през IX–X в. селището заема почти цялата площ на хълма и е укрепено с крепостна стена, която огражда 50 дка. От културния пласт произхождат голямо количество археологически материали – керамика (обр. 8–9), оръдия на труда, занаятчийски инструменти, които се отнасят към периода IX–X в. Най-ранната монета е на Василий I (867–886), която прецизира началото на селището към втората половина на IX в. (Чангова 1992, 2–15; Юркова 1983–102).

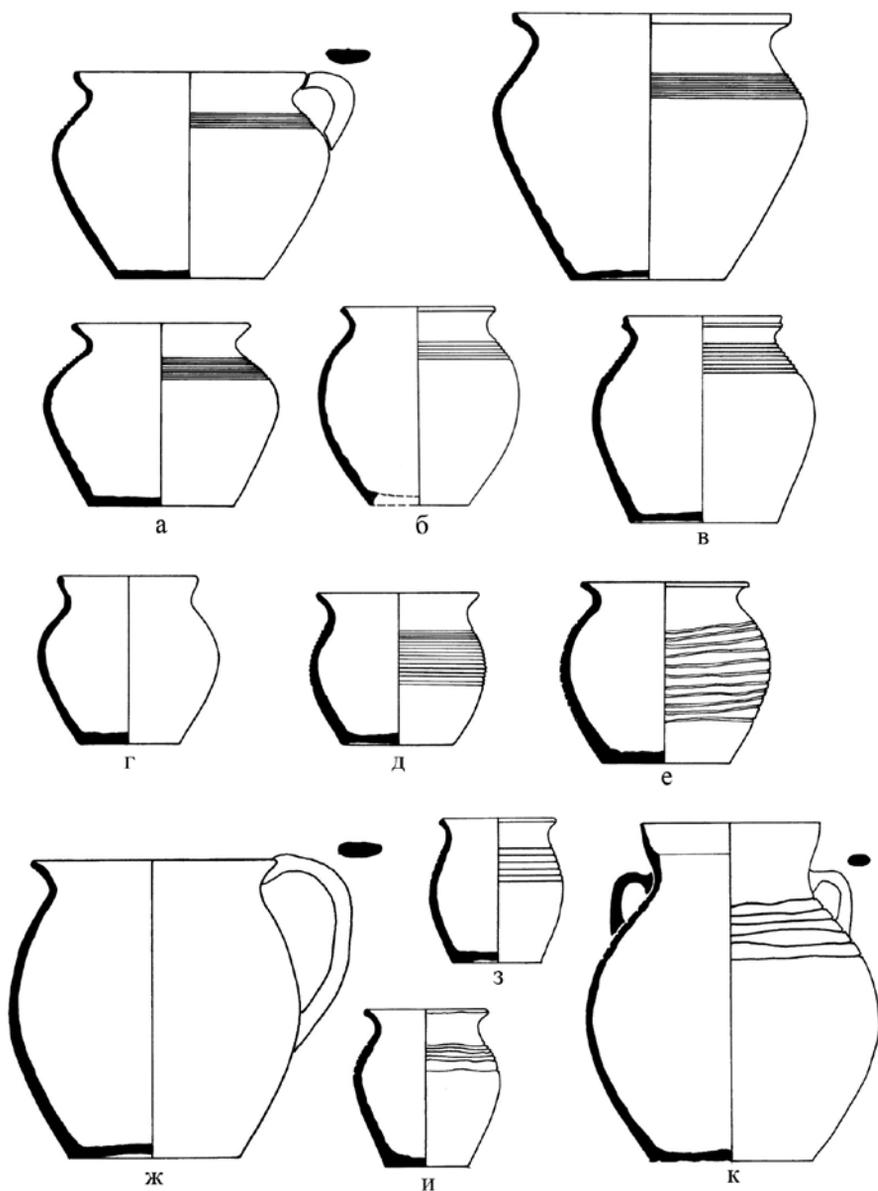

Обр. 8. Ранносредновековна керамика от Перник (по Чангова 1992)

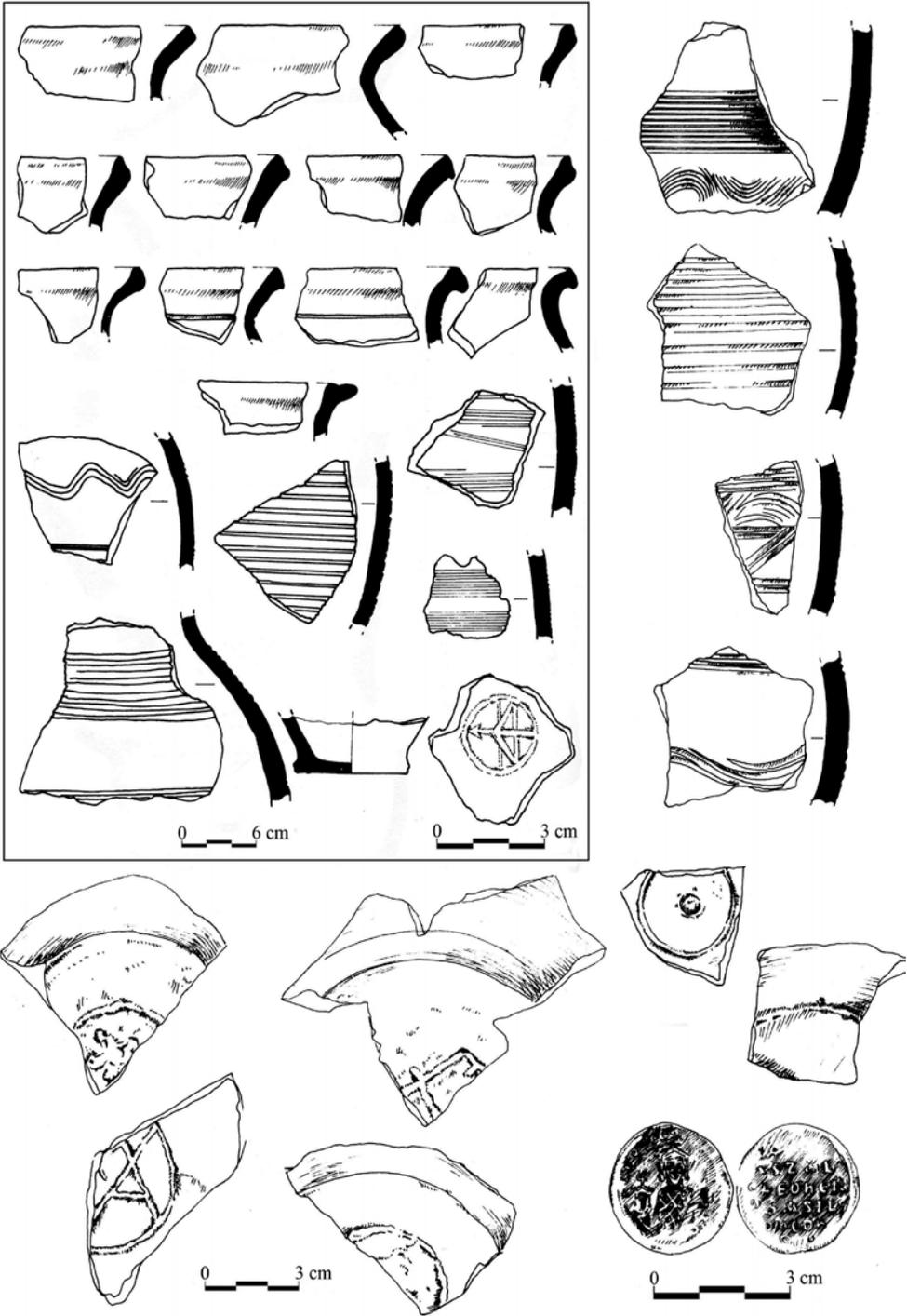
Обр. 9. Ранносредновековна керамика от Перник (по Чангова 1992)

През втората половина на IX или началото на X в. е изградена и крепостта в м. Хисаря в Хасково (Аладжов 1961; същият 1997, 275). По време на археологическите разкопки в нея са открити основи от жилищни сгради. Интерес представлява и едно опожарено по време на печенежките нашествия около средата на XI в. жилище, в което са намерени голям брой добре запазени средновековни съдове (обр. 10), в т.ч. и едно цяло гърне от сива, пречистена глина с излъскана повърхност (обр. 10 к). Жилището е датирано с монета в първата половина на XI в. Опожаряването му маркира и края на крепостта по време на нашествията (Аладжов 1997, 275).

Обр. 10. Керамични съдове от ранносредновековно жилище в крепостта „Хисаря“ в Хасково (по Аладжов 1961)

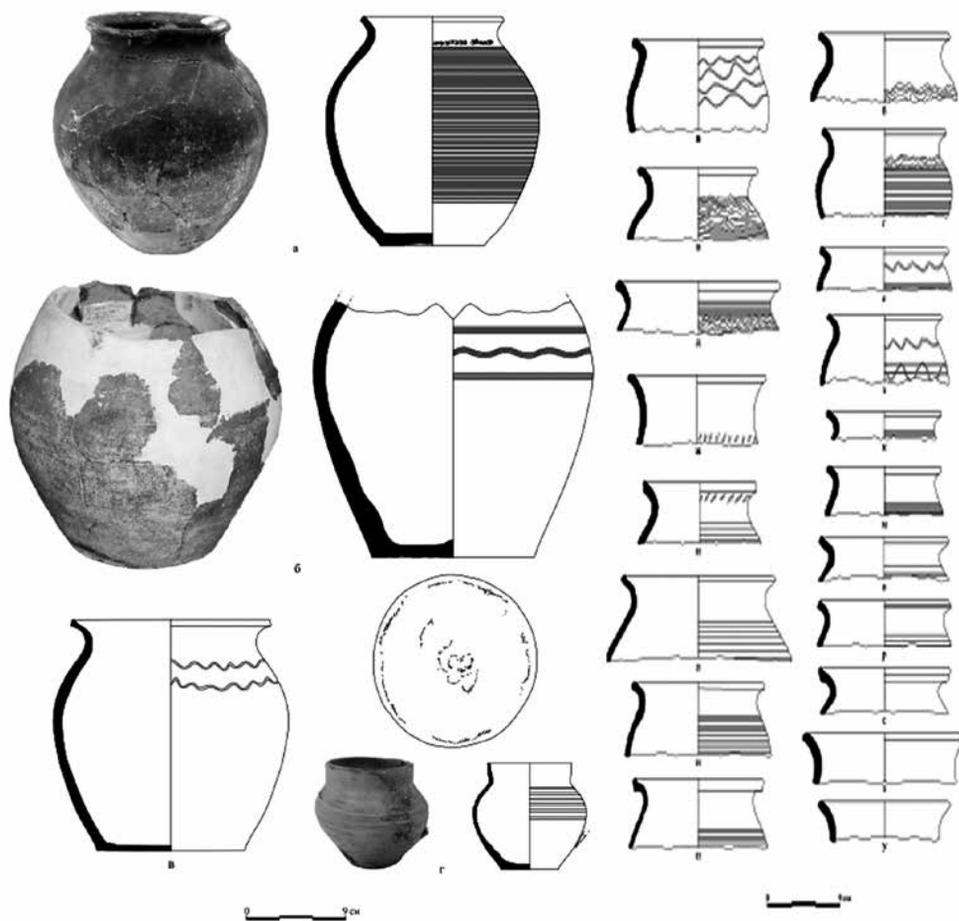
През втората половина на IX в. възниква и селището под крепостта край с. Искрица, Гълъбовско (област Стара Загора). От него е проучено жилище, което стратиграфски лежи под по-късната крепостна стена. Долната хронологическа граница на селището се базира на намерената керамика и монети на Василий I, Константин VII (912–959) и Лъв VI, сечена в периода 870–879 (обр. 11) (Шейлева 1995, 244).

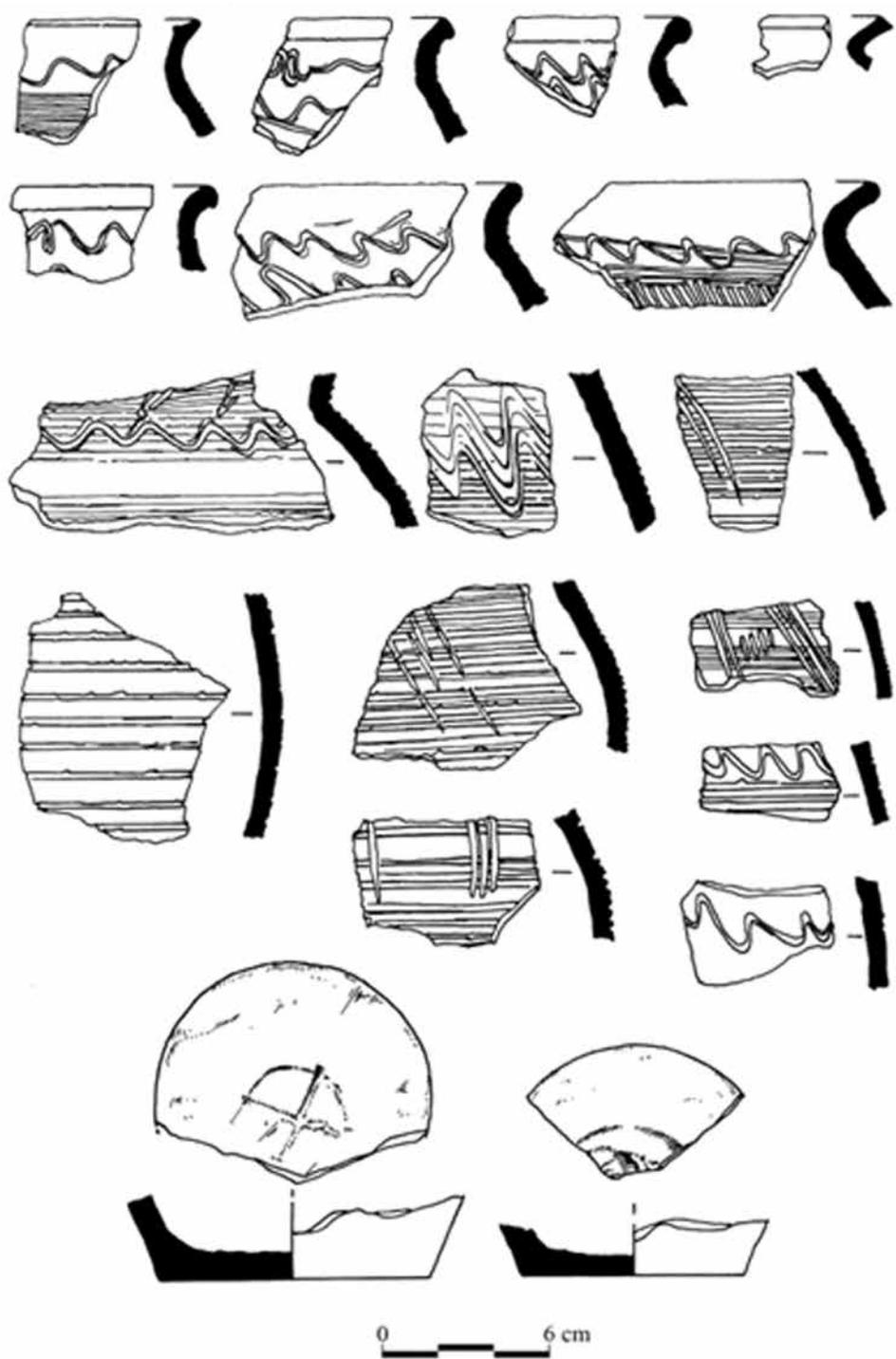
Обр. 11. Ранносредновековна керамика от Искрица, Гълъбовско
(по Шейлева 1995)

Пак по същото време възниква и средновековното селище в землището на с. Вратица, община Камено, Бургаско. От него е проучено вкопано жилище, в което е намерено голямо количество старобългарска керамика. Все към същото време се отнасят и многобройните регистрирани по време на теренни обхождания средновековни селища в Карнобатско, Айтоско, Ямболско и Бургаско (Момчилов 2007, 23–25).

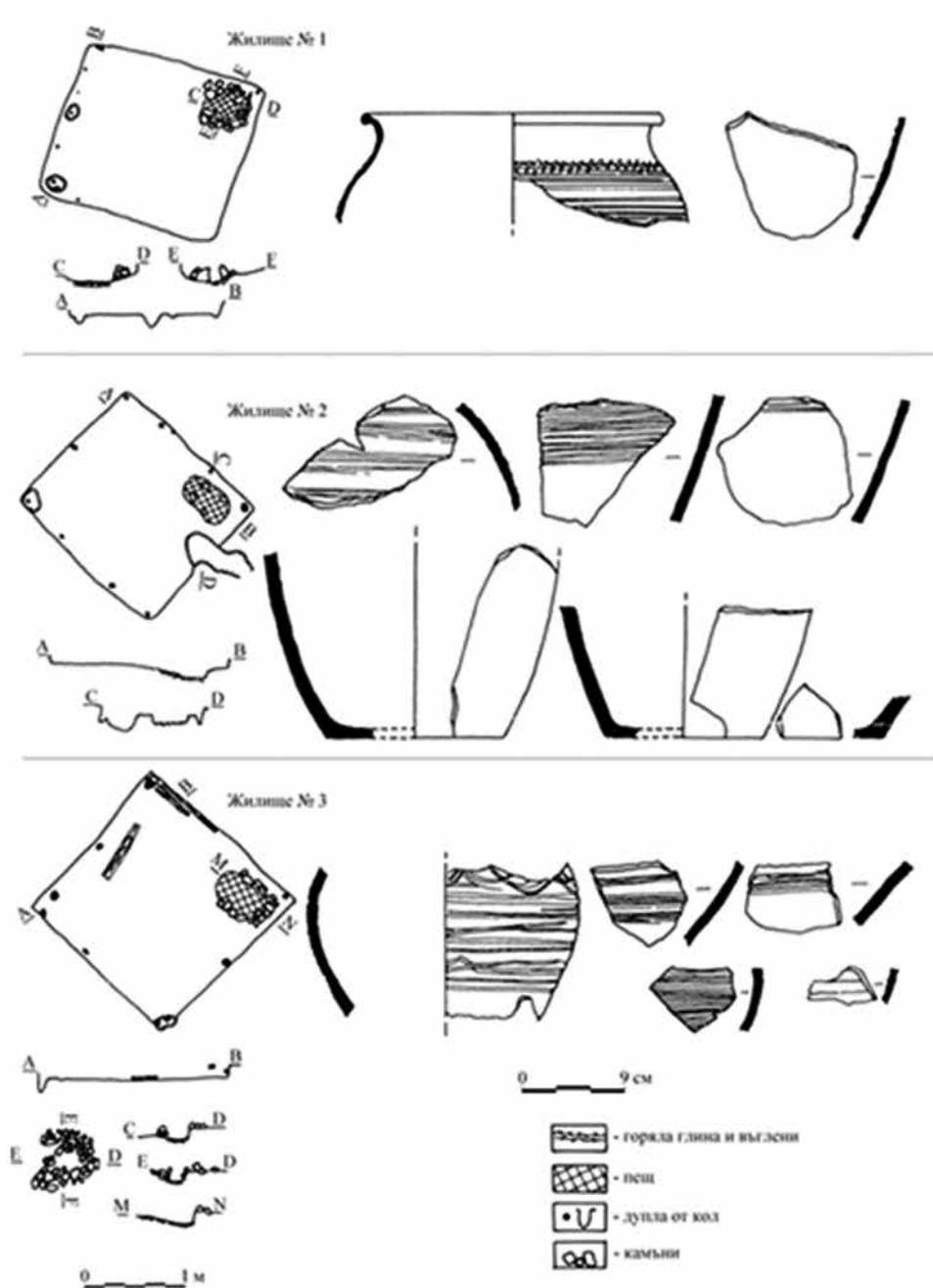
Пак тогава възниква цяла поредица от ранносредновековни селища – до Полски Градец (Борисов 2014), (обр. 12), Раднево–ЦРБ (обр. 13) (Саватинов, 1995, 147–169), Знаменосец (Борисов 1991, 205–305) и Гледачево II (обр. 14), Радневско (Борисов 2019, 446–466) край с. Съдиево (обр. 15) (Шейлева 1995, 244) и Караново, Новозагорско (обр. 16) (Борисов 2009 б, 38–47), над пътната станция Карасура (обр. 17) (Wendel, 1992, 279–299; Wendel 2001, 5–31) и много други (Борисов 2005, 314).

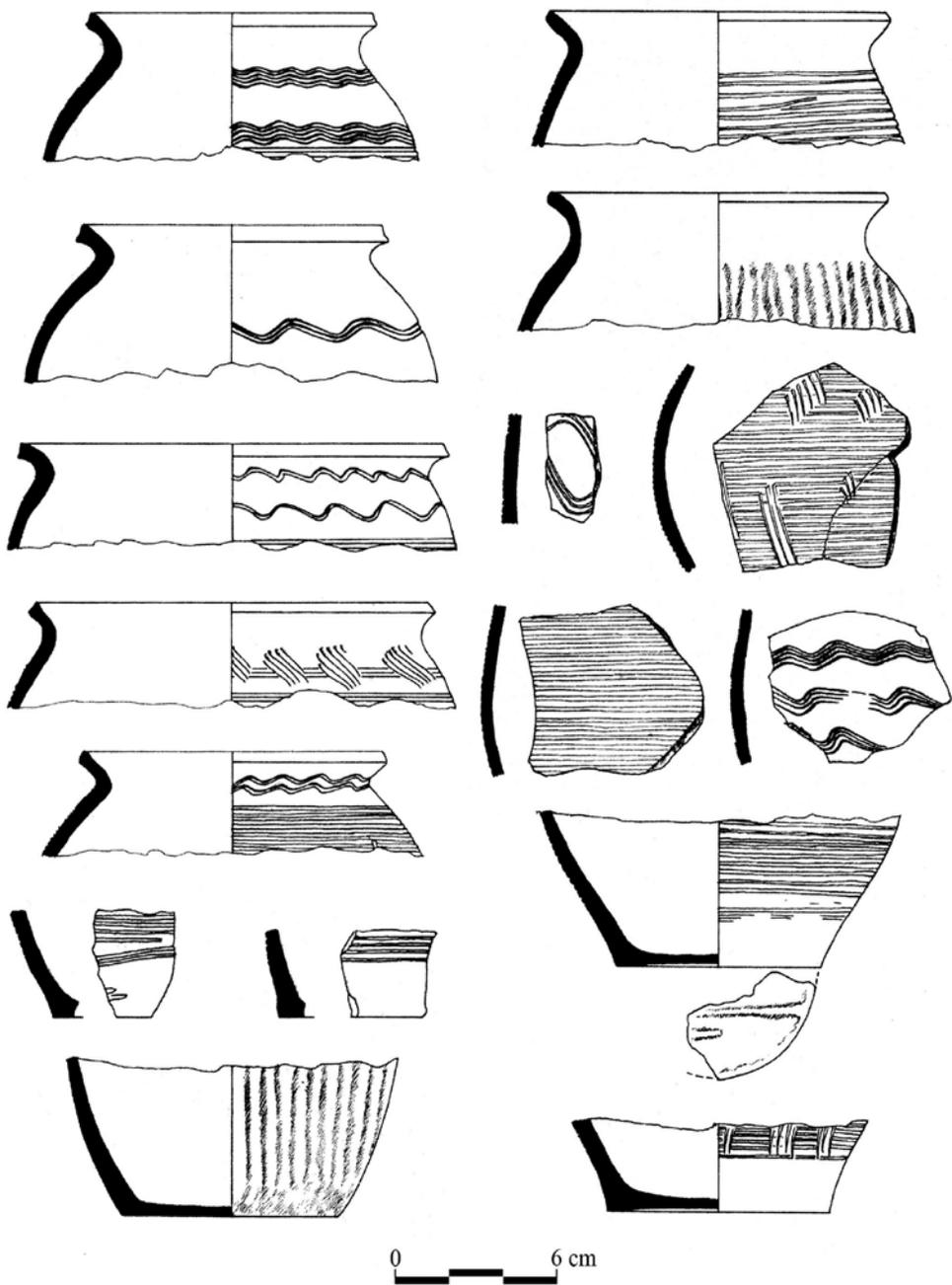
Обр. 12. Ранносредновековна керамика от Полски Градец (по Борисов 2013)

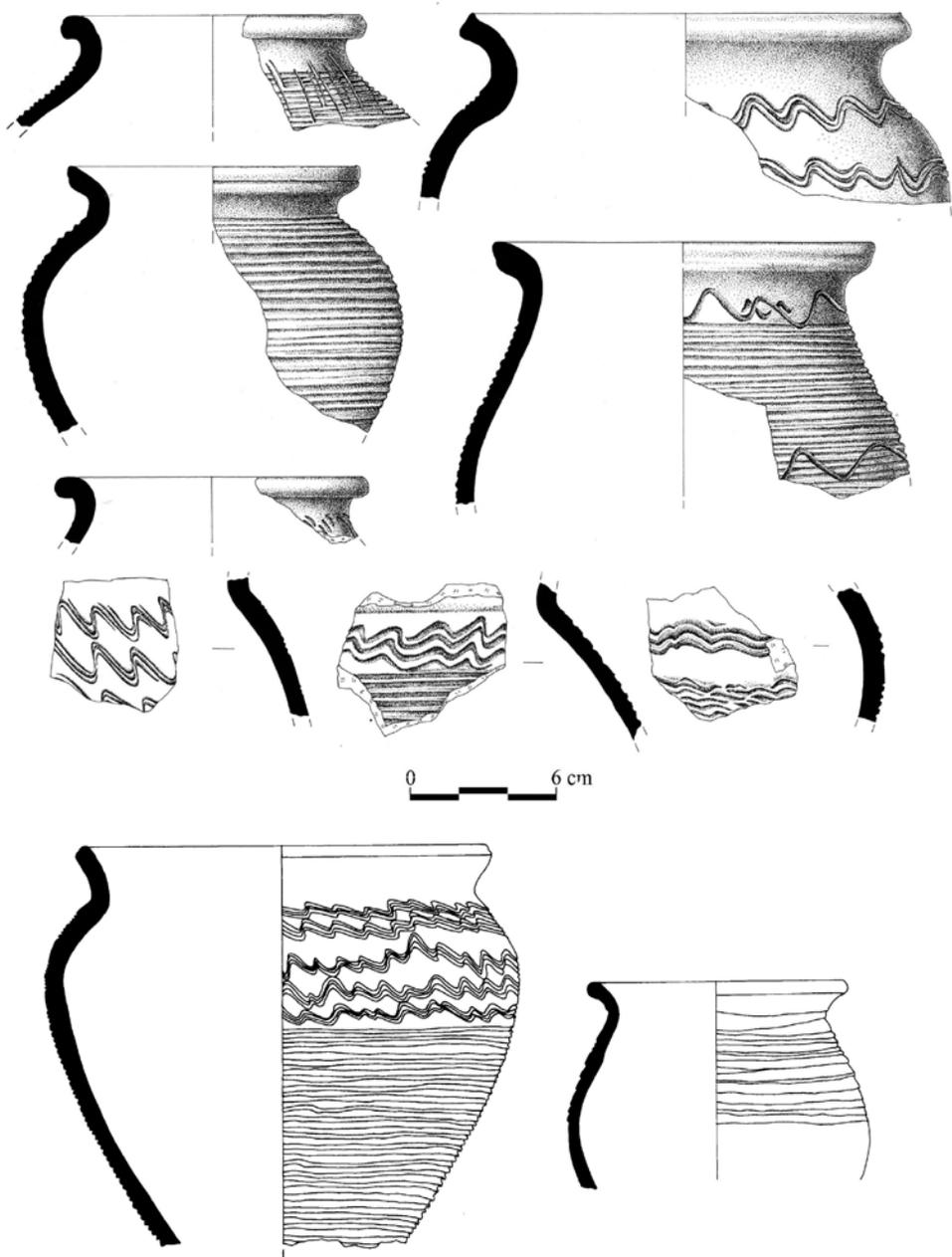
Обр. 13. Ранносредновековна керамика от Раднево–ЦРБ
(по Саватинов 1995)

Обр. 14. Ранносредновековно сезонно селище „Гледачево-2“ –
 планове на жилища и керамиката, намерена в тях

Обр. 15. Ранносредновековна керамика от Съдиево
(по Шейлева 1998)

Обр. 16. Ранносредновековна керамика от Караново
(по Борисов 2009б)

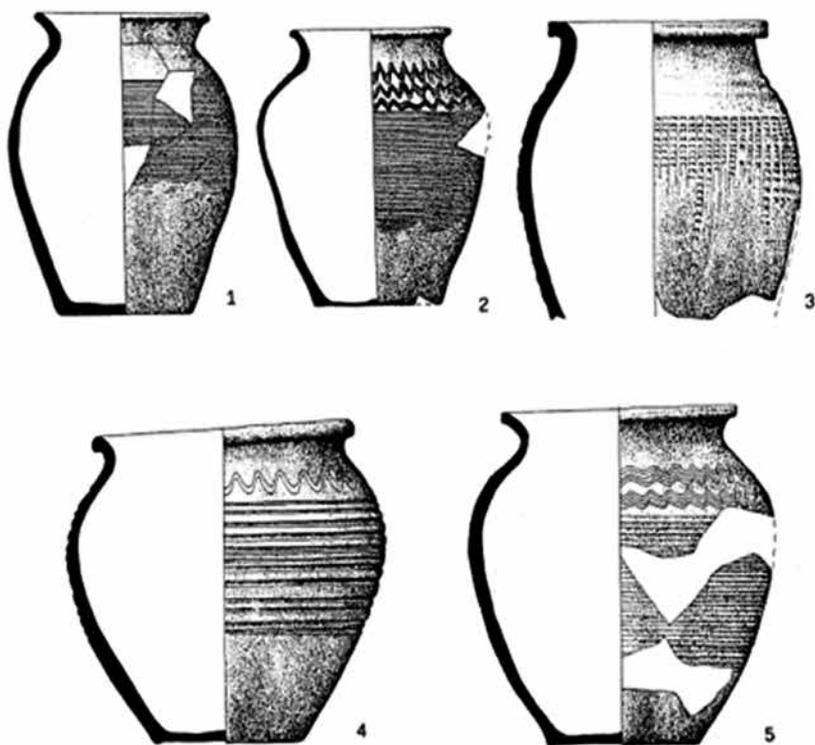

Abb. 8. Keramik des 8. Jh. von der Autobahntrasse, 1:3.

Abb. 20. Slawo-bulgarische Keramik (8.-10. Jh.) (Foto K. Hamann)

Обр. 17. Ранносредновековна керамика от Карасура
(по Wendel 1992; 2001)

Аналогична е картината и в Хасковско и в Източнородопската област, където отново след средата на IX в. възникват редица селища и крепости край днешните села Александрово, Левка, Любеново, Минерални бани. Сигурно доказателство за възникването на селищата е и големият брой проучени некрополи – край Симеоновград, Свиленград, Тракиец, Минерални бани, Мишевско, Динево-Калето, Бисер, Горно Брястово, Долно Ботево, Кралеве и редица други (Аладжов 1997; същият 1971, 151).

Масово заселване с българско население след присъединяването им към българската държава през втората половина на IX в. е установено и в Централните и Западните Родопи. Селища с ранносредновековни културни пластове от същото време са открити край с. Просека, Златоградско, Доспат, Никополис ад Нестум. Проучени са и редица некрополи край селата Беден, Борино, Грохотно, Седларе, Хвойна и др. (Сейлева 1997, 198–200).

До сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. по долината на Средна Струма са липсвали условия за развитието на селищната мрежа. Най-благоприятно за възникването и развитието на селищата се оказало времето при управлението на Борис, Симеон и Петър. По това време възникват десетки средновековни селища.

* * *

От всичко казано дотук се налага изводът, че трайното заселване на българско население и усвояването на територията на днешна Южна България от българската държава започнало едва след сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. Дотогава днешните южнобългарски земи си оставали буферна зона между двете почти непрекъснато воюващи съседни страни, което правело територията неудобна за обитаване. Ето защо в историческите извори тази територия е спомената като „пуста“, т.е. „безлюдна земя“. След отстъпването ѝ на българската държава непосредствено след покръстването, настъпило омиротворяване на района, което създавало благоприятни условия за заселване. Поради това след средата на IX в. последвало бързо „побългаряване“ на цялата територия на дн. Южна България и това дало силен тласък на развитието на селищната мрежа. По това време България се разпростряла на юг от Сидера до Дебелт. По-късно, при наследника на княз Борис – цар Симеон (893–927), българската държава увеличила още територията си на юг. Сега границата започвала от Мидия, минавала на север от Адрианопол и покрай Дервентските възвишения стигала до Милеона и пресичала Северните Родопи, после се спускала през р. Места, минавала над Солун и пресичала Вардар, за да достигне до Адриатическо море (Коледаров, 1978, 47, карта № 7).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Aladzhov, D. 1961. "Hisarya", Haskovo. Srednovekovno selishte, krepost i nekropol Haskovo. ["Hisarya", Haskovo. Medieval settlement, fortress and necropolis. Haskovo, 28 p. (In Bulgarian).

Аладжов, Д. 1961. „Хисаря“, Хасково. Средновековно селище, крепост и некропол. Хасково, 28 с.

Aladzov, D. 1971. Srednovekovni pogrebenia v Yugoiztochna Bulgaria. [Medieval Burials in Southeastern Bulgaria, 1, s. 133–153]. (In Bulgarian),

Аладжов, Д. Средновековни погребения в Югоизточна България. *ИБМ*, 1, с. 133–153.

Aladzov, D. 1997. Selishta, pametnitsi, nahodki ot Haskovskia kray. Haskovo, 310 p. [Settlements, monuments, Finds from the Haskovo Region]. (In Bulgarian).

Аладжов, Д. 1997. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 310 с.

Aladzov, D. 1995. Rezultati ot arheologicheskite razkopki na Konstantsia [Results of the Archaeological Excavations of Constantia]. „Maritsa-east“. *Archaeological Research*, V. 3, Radnevo, s. 181–226. (In Bulgarian).

Аладжов, Д. 1995. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. „*Марица-изток*“. *Археологически проучвания*, т. 3. Раднево, с. 181–226.

Aladzov, Zh. 1999. Kade se e namiral tsentarat na prabalgarskata voyska v Trakia i Hemimont. [Where was the Center of the Proto-Bulgarian Army in Thrace and Hemimont], s. 131–140. (In Bulgarian),

Аладжов, Ж. 1999. Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт. *Археологически вестни*, т. II, с. 131–140.

Balbolova-Ivanova, M. 2000. Materialni sledi ot starobalgarsko prisastvie na teritoriyata na obshtina Sredets, Burgaska oblast. [Material Traces of the Old Bulgarian Presence on the Territory of Sredets Municipality, Burgas Region]. *Pliska–Preslav*, t. 8, Shumen, s. 252–254. (In Bulgarian).

Балболова-Иванова, М. 2000. Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. *Плиска–Преслав*, т. 8. Шумен, с. 252–254.

Beshevliev, V. 1992. Parvobalgarski nadpisi (vtoro preraboteno i dopalнено izdanie). [Proto-Bulgarian Inscriptions. 2nd revised and supplemented edition]. Sofia, 355 p.

Бешевлиев, В. 1992. Първобългарски надписи. 2. прераб. и доп. изд. София, 355 с.

Borisov, B. Srednovekovno selishte i nekropoli kray s. Znamenosets. [Medieval Settlement and Necropolis Near the Village Znamenosets]. „*Maritza-East*“. *Archaeological research*, V. 1, Sofia, s. 205–305.

Борисов, Б. 1991. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. „*Марица-изток*“. *Археологически проучвания*, 1. София, с. 205–305.

Borisov, B. 2005. Srednovekovното село през IX–XII vek na teritoriyata na dnešna Yugoiztochna Bulgaria. In: *Prof. d.i.n. Stancho Vaklinov i srednovekovnata balgarska kultura*. [The Medieval Village in the 9th–12th Centuries on the Territory of Present-day South-Eastern Bulgaria]. V. Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 310–317. (In Bulgarian).

Борисов, Б. 2005. Средновековното село през IX–XII век на територията на днешна Югоизточна България. – В: *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*. В. Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 310–317.

Borisov, B. 2009a. Vizantiyskata krepost Kastrа Rubra i pohodite na han Krum prez 812–813 g. [The Byzantine Fortress of Castra Rubra and the Campaigns of Khan Krum in 812–813]. In: „*Bulgaria, zemya na blazheni*“. *In memoriam: Professoris Iordani Andreevi*. V. Tarnovo, s. 223–233. (In Bulgarian).

Борисов, Б. 2009а. Византийската крепост Кастра Рубра и походите на хан Крум през 812–813 г. В: „*България, земя на блажени*“. *In memoriam: Professoris Iordani Andreevi*. Велико Търново, с. 223–233. (In Bulgarian).

Borisov, B. 2009b. Periodizatsia i hronologia na kasnoantichnoto i rannovizantiysko selishte, severno ot s. Karanovo, Novozagorsko [Periodization and Chronology of the Late Antique and Early Byzantine Settlement, North of the Village Karanovo, Novozagorsko]. *Archeologia*, 2009, Issue 3–4, s. 223–233. (In Bulgarian).

Борисов, Б. 2009б. Периодизация и хронология на късноантичното и ранновизантийско селище северно от с. Караново, Новозагорско. *Археология*, 2009, бр. 3–4, с. 38–47.

Borisov, B. 2012. Arheologicheskie svidetelystva prabolgarskogo prisustvia na yuge Balkan. [Archaeological Evidence of Proto-Bulgarian Presence in the Southern Balkans]. *Arheologia Povolzhia*, Kazan, s. 50–65. (In Russian).

Борисов, Б. 2012. Археологические свидетельства праболгарского присутствия на юге Балкан. *Археология Поволжья*, с. 50–65.

Borisov, B. 2013. Polski Gradets. Arheologicheski prouchvania [Polski Gradets. Archaeological Studies], V. 1. V. Tarnovo, Faber, 560 s.

Борисов, Б. 2013. Полски Градец. Археологически проучвания, 1. В. Търново, Издателство „Фабер“, 560 с.

Borisov, B. 2016. Slavyane VI–VII vv. na territorii nayneshney Yuzhnoy Bolgarii. Mif ili realynosty? [Slavs 6th–7th Centuries on the Territory of Present-day Southern Bulgaria. Myth or Reality?]. *Drinovskiy collection*, V. 9, Sofia–Kharkiv, Publishing House BAS, p. 142–154. (In Russian)].

Борисов, Б. 2016. Славяне VI–VII вв. на територии нынешней Южной Болгарии. Миф или реальность? *Дриновский сборник/ Дриновски сборник*. Т. IX. София–Харков, Издателство на БАН, с. 142–154.

Borisov, B. 2019. Problemat za srednovekovnite sezonni selishta ot teritoriyata na dn. Yugoiztochna Bulgaria (transhumans ili nomadizam). [The Problem of the Seasonal Settlements on the Territory of Today’s South-Eastern Bulgaria (Transhumance or Nomadism)]. In: *I ASKED FOR ESSENTIALS. A Collection of Articles in Honor of the 60th Anniversary of N. D. Russeva*. Chisinau, Stratum Library, s. 446–466. (In Bulgarian).

Борисов, Б. 2019. Проблемът за средновековните сезонни селища от територията на дн. Югоизточна България (трансхуманс или номадизъм). В: В *ПОИСКАХ СУЩНОСТИ. Сборник статии в чест 60-летия Н. Д. Руссева*. Кишинев, Библиотека „Stratum“, с. 446–466.

Borisov, B. 2019–2020. Stratigraphy and Chronology of Early Medieval Residential Complexes from the Castra Rubra Fortress at the Village of Izvorovo, near Harmanli. *ORPHEUS. Journal of Indo-European and Thracian Studies*, Issue 26–27.

Changova, Y. 1992. Pernik [Pernik]. V. 3. Sofia, Publishing House of BAS, 217 s.

Чангова, Й. 1992. Перник, 3. София, Издателство на БАН. 217 с.

Dzhambov, H. 1980. Srednovekovniyat Plovdiv spored novite arheologicheski otkritia. [Medieval Plovdiv According to New Archaeological Discoveries]. In: *The Medieval Bulgarian City*. Sofia, Publishing House of BAS, p. 316–319. (In Bulgarian).

Джамбов, Х. 1980. Средновековният Пловдив според новите археологически открития. В: *Средновековният български град*. София, Издателство на БАН, с. 316–319.

Dzhambov, I. 2002. Srednovekovnoto selishte nad antichnia grad pri Hisar. [The Medieval Settlement above the Ancient City near Hissar]. Asenovgrad, Publishing House “Ekobelan”, 90 s.

Джамбов, И. 2002. Средновековното селище над античния град при Хисар. Асеновград, Екобелан. 90 с.

Gagova, K. 1987. Problemi na istoricheskata geografia na Severna Trakia prez Srednovekovieto. [Problems of the Historical Geography of Northern Thrace in the Middle

Ages]. In: *Bulgarian Lands in Antiquity. Bulgaria in the Middle Ages. Second International Congress of Bulgarian Studies*. Sofia, Publishing House BAS, p. 595–604. (In Bulgarian).

Гагова, К. 1987. Проблеми на историческата география на Северна Тракия през Средновековието. В: *Българските земи в древността. България през Средновековието*. Втори международен конгрес по българистика. София, Издателство на БАН, с. 595–604.

Istoria na Balgaria 1981. [History of Bulgaria]. Sofia, Publishing House of BAS, 505 s. (In Bulgarian).

ИБ 1981 (История на България). София: Издателство на БАН. 505 с.

Koledarov, P. 1978. Politicheska geografija na srednovekovnata balgarska darzhava [Political Geography of the Medieval Bulgarian State], V. 1, Sofia, Publishing House of BAS. 87 s. (In Bulgarian).

Коледаров, П. 1978. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1, първа част. От 681 до 1018 г. София, Издателство на БАН. 87 с.

Kānev, N. 2016. Olovni pečati ot “Kastrа Rubra” kray s. Izvorovo (Haskovska oblast), otkriti prez 2014 g. [Lead Seals from “Castra Rubra” near the Village of Izvorovo (Haskovo Region), Discovered in 2014.] In: *Prof. Dr. Boris Borisov – students and friends, VTU “St. St. Cyril and Methodius” and Bulgarian archaeology*, s. 845–850. (In Bulgarian).

Кънев, Н. 2016. Оловни печати от „Кастра Рубра“ край с. Изворово (Хасковска област), открити през 2014 г. В: *Проф. д-р Борис Борисов – ученици и приятели. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология*, Т. 2. Велико Търново, Издателство „Фабер“, с. 845–850.

Momchilov, D. 2007. Kultura i politika na Parvoto balgarsko tsarstvo v Severoiztochna Trakia. [Culture and Politics of the First Bulgarian Kingdom in Northeast Thrace]. Varna, Zograf, 240 s. (In Bulgarian).

Момчилов, Д. 2007. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна, Издателство „Зограф“. 240 с.

Radeva, M. 1986. Srednovekovna keramika ot Sliven [Medieval Ceramics from Sliven]. *News of the Museums of South-Eastern Bulgaria*, V. 9, s. 76–78. (In Bulgarian).

Радева М. 1986. Средновековна керамика от Сливен. *Известия на музеите от Югоизточна България*. Т. IX. 1986, с. 76–78.

Rashev, R. 2001. Prabalgariite i Balgarskoto hanstvo na Dunav. [The Proto-Bulgarians and the Bulgarian Khanate on the Danube]. Sofia, Publishing house “Classics and Style”, 181 s. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 2001. Прабългарите и Българското ханство на Дунав. София, Издателство „Класика и стил“. 181 с.

Rashev, R. 2004. Vizantiysite v Bulgaria do pokrastvaneto [The Byzantines in Bulgaria until the Conversion]. In: *Civitas Divino-Humana in Honorem Annorum LX Georgii Bakalov*. Sofia, Publishing house “TanNakRa”, s. 151–162. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 2004. Византийците в България до покръстването. В: *Civitas Divino-Humana in Honorem Annorum LX Georgii Bakalov*. София, Издателство „ТанНакРа“, с. 151–162.

Rashev, R. 2008. Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek [Bulgarian Pagan Culture 7th–9th Century]. Sofia, Publishing House “Briфон”. (In Bulgarian).

Рашев Р. 2008. Българската езическа култура VII–IX век. София, Издателство „Брифон“. 598 с.

Savatinov, S. 1995. Sondazhni arheologicheski prouchvania v mestnostta “Staroto selishte” kray gr. Radnevo [Drilling Archaeological Investigations in the Area “Old Settlement” near the Town Radnevo]. “*Maritsa-east*”. *Archaeological Studies*, V. 3, s. 147–169. (In Bulgarian).

Саватинов С. 1995. Сондажни археологически проучвания в местността Старото селище край гр. Раднево. „*Марица-изток*“. *Археологически проучвания*. Т. 3. Раднево, 1995, с. 147–169.

Sheyleva, G. 1995. Razkopki na srednovekovno selishte, krepост i nekropoli kray s. Iskritsa, Galabovsko, prez 1989–1994 godina [Excavations of a Medieval Settlement, Fortress and Necropolis near the Village Iskritsa, Galabovsko, in 1989–1994. “Maritsa-east”. *Archaeological Research*, 3, p. 243–287. (In Bulgarian).

Шейлева, Г. 1995. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989–1994 година. „*Марица-изток*“. *Археологически проучвания*. Т. 3, с. 243–287.

Sheyleva, G. 1997. Zaselvane na slavyanite v Rodopskata oblast (po arheologicheski danni). [Settlement of the Slavs in the Rhodope Region (According to Archaeological Data)]. In: *Problems of Slavic archeology. Proceedings of the 6 International Congress of Slavic Archaeology*, V. 1. Moscow, s. 198–200. (In Bulgarian).

Шейлева, Г. 1997. Заселване на славяните в Родопската област (по археологически данни). В: *Проблеми славянской археологии. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*. Т. 1. Москва, с. 198–200.

Sheyleva G. 1998. Srednovekovna keramika ot s. Sadievo, Novozagorsko. [Medieval Ceramics from the Village Sadievo, Novozagorsko]. *News of the Museums of South-Eastern Bulgaria*, Т. 19, p. 93–112. (In Bulgarian)

Шейлева Г. 1998. Средновековна керамика от с. Съдиево, Новозагорско. *Известия на музеите от Югоизточна България*, Т. XIX, Стара Загора, с. 93–112.

Theophanes Confessor. Chronographia. *ГИБИ III*, 1960, с. 227–289.

Topalilov I., K. Stanev 2012. Rannosrednovekovna keramika ot Plovdiv. [Early Medieval Ceramics from Plovdiv]. *Istorikii*, V. 5, s. 11–37. (In Bulgarian).

Топалилов И., К. Станев 2012. Ранносредновековна керамика от Пловдив. *Историкии*, т. 5, с. 11–37.

Totev B. n.d. Aristokraticchniyat prabalgarski kolan. [The Aristocratic Proto-bulgarian Belt]. Project for Ph.D. dis. V. Tarnovo. (In Bulgarian).

Тотев Б. б.д. Аристократичният прабългарски колан. Проект за докт. дис. Велико Търново.

Totev, B., O. Pelevina 2011. Sakrovishteto ot Vrap i elinarnata kultura na dunavskite bulgari [The Treasure from Vrap and the Hellenic Culture of the Danube Bulgarians]. *Archaeologia*, Issue 2, p. 32–53. (In Bulgarian).

Тотев, Б., О. Пелевина. 2011. Съкровището от Вrap и елинарната култура на дунавските българи. *Археология*, 2, с. 32–53.

Wendel, M. 1992. Die Gemarkung Kaleto des Dorfes Rupkite bei Ćirpan (Bulgarien) in Mittelalter. *Zeitschrift für Archäologie*, 26, Issue 2, s. 279–299.

Wendel, M. 2001. Der Fundplatz Karasura. *Karasura I*, Weissbach, s. 5–31.

Yordanov, I. 2010. Vizantiyski pečati ot zemlishteto na s. Izvorovo, Haskovsko. [Byzantine Seals from the Land of the Village Izvorovo, Haskovo]. In: *Veliko Tarnovo University “St. St. Cyril and Methodius” and Bulgarian archaeology*, V. 1. V. Tarnovo, University Publishing House “St. St. Cyril and Methodius”, p. 703–710. (In Bulgarian).

Йорданов, И. 2010. Византийски печати от землището на с. Изворово, Хасковско. В: *Великотърновският университет „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология*, Т. 1. В. Търново, Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, с. 703–710.

Yurukova, Y. 1983. Numizmatichni i sfragistichni pametnitsi [Numismatic and Sphragistic Monuments]. *Pernik*, V. 2. Sofia, Publishing House of BAS, s. 120–170. (In Bulgarian).

Юрукова, Й. 1983. Нумизматични и сфрагистични паметници. *Перник*. Т. 2. София, Издателство на БАН, с. 120–170.

Zapryanov, A. 1967. Srednovekovni pametnitsi na kulturata ot Hisar. [Medieval Cultural Monuments from Hissar]. *Archeology*, Issue 1, s. 40–45. (In Bulgarian).

Запрянов, А. 1967. Средновековни паметници на културата от Хисар. *Археология*, 1, с. 40–45.

Zlatarski, V. N. 1970. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. [History of the Bulgarian State in the Middle Ages]. V. 1, Part. 1. Sofia, Publishing House of BAS. 640 s. (In Bulgarian).

Златарски, В. Н. 1970. История на българската държава през средните векове. Т. 1, част 1. София, Издателство на БАН. 640 с.

СЪКРАЩЕНИЯ

ИБМ – Известия на българските музеи

ГИБИ – Гръцки извори за българската история

Дата на постъпването на текста в редакцията: 16.1.2025 г.